

JE POTREBNÁ VŠEOBECNÁ TEÓRIA KULTÚRY?

Úvahy o vzťahu umeleckej a vedeckej reflexie sveta, o svete kultúrnych hodnôt, o kultúre ako type sebareflexie človeka nevznikajú dnes náhodne. Vyplyývajú z poznania krehkosti a zraniteľnosti hodnôt, ktoré človek počas historického vývinu vytvoril. Dnes si naliehavejšie ako kedykoľvek predtým uvedomujeme, že svet bude mať pod nohami pevnú pôdu len vtedy, ak zvíťazia rozumné ideály ľudskosti. Iba spoločným úsilím nás všetkých dokážeme plne oceniť a zachrániť ľudskú kultúru ako unikátny jav vo vesmíre.

Bolo by neprimerané nazdávať sa, že to môže uskutočniť umenie alebo veda sama osebe. Umenie a veda patria k podstatným zložkám kultúry v širokom zmysle tohto pojmu. Objektívne kultúrne hodnoty sú nenahraditeľným bohatstvom každého národa i celého ľudstva. Bez osvojovania kultúrnych hodnôt, ktoré sú základom socialistického humanizmu, by sa zastavil náš osobnostný rozvoj, možnosť kultivácie našich bytostných síl. Kultúrne hodnoty regenerujú tvorivé sily spoločnosti, jej humánnu podstatu. V tom je ich najdôležitejší význam pre každodenný život a prácu človeka.

V úsilí formovať z jednotlivcov kultivované a tvorivé osobnosti často zápasíme s nedostatočne rozvinutým hodnotovým vedomím. Prejavuje sa v rôznych formách neosobného styku, neschopnosti oceniť kultúrnu hodnotu práce a života, či význam vedeckého svetonázoru človeka. Neraz práve nepresvedčivosť svetonázorových postojov pôsobí priam nekultúrne a môže nepriaznivo vplývať na mravný profil osobnosti. Lepšie poznanie štruktúry ľudského konania a činnosti môže napomáhať harmonický rozvoj osobnosti a sprostredkované i motivovať jej sociálnu aktivitu.

Treba sa nanovo pokúsiť aj o analýzu súvislostí medzi spoločenským pokrokom a kultúrou, resp. kultúrnymi hodnotami, ktoré sú jedným prvkom zložitej sústavy javov podmieňujúcich spoločenský pokrok, pričom samy sú ním spätne podmieňované vo svojom vývine. Je nesporné, že spoločenský pokrok do určitej miery závisí od pôsobenia kultúrnych hodnôt ako jedného z komplexu činiteľov. Aplikácia vedy v praxi,

spôsob života, charakter spoločenskej aktivity, pracovná činnosť, životné prostredie do značnej miery závisia od stavu kultúry konkrétnej spoločnosti.

Medzi základné požiadavky budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti patrí rozvíjanie potreby aktívne sa podieľať na vytváraní kultúrnych hodnôt. Tvorivosť osobnosti dnes pokladáme za primárnu kultúrnu hodnotu. Dosiahnuť stav, keď principiálne každý človek dostane možnosť zúčastňovať sa na vytváraní a osvojovaní si kultúrnych hodnôt, je najvyšším cieľom kultúry.

Dnes už nejde iba o poznanie a vytváranie hodnôt, ale aj o ich aktívnu záchranu v mene uskutočnenia humanistických ideálov a spoločenského pokroku. Úvahy o vzťahu umeleckej a vedeckej reflexie sveta ako súčasti ľudskej kultúry by mali podnecovať k tomu, aby sa ďalej rozvíjala plodná diskusia o podstate a funkciách kultúry v spoločenskom pokroku, a svojím podielom prispievať k lepšiemu poznaniu i usmerňovaniu sociálneho a kultúrotvorného procesu.

Aj u nás sa čoraz častejšie ozývajú hlasy o potrebe konceptualizovať teóriu kultúry ako špeciálnu filozofickú disciplínu zameranú na výskum a poznanie kultúry v spoločensko-historickom procese.

Reálna cesta rozvoja výskumu a poznania kultúry je v komplexnom postupe, v syntéze umeleckého a vedeckého pohľadu, v interdisciplinárnosti a v dialektickom spájaní gnozeológie a axiológie, explanačnej a interpretačnej funkcie teórie.

Vyskytuje sa však aj otázka. Je potrebná všeobecná teória kultúry? A sú potrebné čiastkové vedy o kultúre?

V súčasnosti ešte pravdepodobne nie je možné vyčerpávajúco odpovedať na tieto otázky. Základom každej konceptualizácie teórie kultúry je historický materializmus a nevyhnutným (zatiaľ, doteraz málo povšimnutým) komponentom etika, teória človeka a azda i globalistika. Z tohto hľadiska je nesmierne podnetný názor sovietskeho teoretika Ivana Frolova, ktorý nastolil požiadavku novej syntézy vied (1. s. 124). Základom tejto novej syntézy má byť etika, jej vyústením teória humanizmu ako racionalisticky budovaná veda o hodnotách.

Čas ukáže, akým smerom sa budú uberať názory teoretikov. Predvídať ich trend je možné iba v jednom: nepochybne sa budú zasadzovať za zachovanie ideálov humanizmu, za úctu k ľudskému životu a za rozvoj človeka ako najvyššej hodnoty.

Pri riešení tejto problematiky má zásadný teoreticko-metodologický význam Marxova téza, že človek je tvorcom i produktom kultúry. Aj teória kultúry musí mať svoju kultúrnu funkciu, svoje sociálne poslanie ako teoretické vysvetľovanie kultúry a kultúrnych hodnôt a sama je zložkou týchto kultúrnych hodnôt, ak sú jej poznatky vedecky správne a angažované v mene pokrokových kultúrnych ideálov. Inak by sa z teórie stala iba znôška formúl.

Humanistická zaangažovanosť človeka (vedca) na predmete svojho skúmania však nesmie viesť v teórii kultúry k nedialektickej antropologizácii problematiky, ako o tom svedčí subjektivistický charakter týchto koncepcií kultúry, ktoré sa opierajú o filozofické princípy personalizmu, existencializmu, utilitarizmu či tzv. duchovných vied. Svoju ohraničenosť už prejavili aj také koncepcie kultúry, ktoré v úsilí vyvarovať sa subjektivismu uprednostnili vo výskume kultúrnu extrapoláciu poznatkov z oblasti teórie organických systémov (ako napríklad známa koncepcia tzv. kultúrnej antropológie).

Na druhej strane si treba uvedomiť aj hranice tých metód, ktoré sa uprednostňujú v záujme prekonania jednostranného antropologizmu a umožňujú presunúť oblasť skúmania do odosobnenej, neantropologickej roviny pohybu autonómnych sociálnych štruktúr (napr. štrukturálna antropológia) alebo do sféry komunikačného styku (ako sa o to pokúšajú rôzne komunikačné a scientistické teórie kultúry).

Problém je v tom, že oblasť predmetu teórie kultúry možno načrtnúť iba pomocou všeobecných filozofických kategórií a metód, ale konkrétny predmet výskumu vyžaduje konkrétny teoretický jazyk a konkrétne metódy. Pritom tento prechod od všeobecného ku konkrétnemu sa musí realizovať nielen na úrovni jazyka teórie a jej metód, ale — čo je už zložitejšie — na úrovni hodnotenia objektu skúmania. Teória kultúry by totiž zlikvidovala svoj vlastný predmet, keby s výberom oblastí skúmania túto oblasť zároveň nehodnotila ako kultúrnu. Je predsa veľký rozdiel v tom, či sa oblasťou skúmania kultúry stanú negatívne, protikultúrne javy, procesy brzdiace sociálny a humanitný rozvoj (spiatočnosť, netvorivosť, pasivita, egoizmus, antihumanizmus, rasizmus, fašizmus, násilie, expanzionizmus atď.), alebo či touto oblasťou budú kultúrne hodnoty, t. j. tvorivosť, angažovanosť, humanizmus, demokracia, socializmus a pokrokové ideály. Nijaká teória kultúry by si nemohla nárokovať uznanie nielen v spoločenstve vedcov, ale ani v širšom spoločenskom vedomí, keby nebola sama kultúrne angažovaná a keby pri skúmaní negatívnych sociálnych javov nevystupovala za obhajobu pozitívnych kultúrnych ideálov.

Sú však známe názory „prísne“ vedecky orientovaných teoretikov, že takéto postavenie teórie kultúry v systéme vied nevyhnutne obmedzuje kompetenciu tejto disciplíny. Ved' napríklad pri vymedzení oblastí predmetu takých vedných disciplín, ako je fyzika, chémia, mineralógia, ale i medicína, psychológia, biológia, teória komunikácie a iné, nejestvujú problémy tohto druhu, nejestvuje povedzme táto kultúrno-axiologická redukcia oblastí predmetu bádania. Problémy z antropologického, resp. humanitného hľadiska môžu vyvstať až pri otázke aplikácie získaných poznatkov, no nikdy nie pri vymedzovaní oblastí vedeckého skúmania.

Treba však preskúmať, či pri tejto problematike skutočne ide o problém redukcie kompetencie teórie kultúry alebo naopak, či tu v plnom

zmysle slova nejde o otázku sociálnej funkcie vedy, ktorá je na rozličných úrovniach a z rôznych aspektov aktuálna pre každú vednú disciplínu.

Z vyššie uvedených úvah vyplýva, že oblasť predmetu teórie kultúry nemôžeme stotožniť s predmetom skúmania, ktorý je vždy užší. Okrem všeobecnej humanisticko-axiologickej osi, z ktorej sa vydeľuje, hrá pri jeho interpretácii dôležitú úlohu historicko-logická os, ktorá vznikla zo skríženia diachronickej a synchronickej osi, siete a interakcie utvárania špecifickými hodnotami (napríklad vedecké, umelecké, estetické, mravné hodnoty), vzťahu národného a internacionálneho, materiálnej a duchovnej kultúry atď. Táto zložitosť oblasti skúmania teórie kultúry ukazuje, že predpoklady jej konceptualizácie ležia jednak v dôslednom využití metodologického a kategoriálneho systému historického materializmu a jednak v úzkej spolupráci so špeciálnymi spoločenskými vedami s osobitným dôrazom na vedy o umení. Nebolo by však správne zjednodušiť tieto úlohy prostým transplantovaním kategórií a metód z jednej oblasti do druhej.

Na druhej strane možno oprávnenne usudzovať, že práve integračné tendencie vo vede, prejavujúce sa v súčasnej epoche, vytvárajú predpoklady uskutočniť Marxovu ideu jednej vedy, ktorá by bola schopná ako reálna sociálna sila urýchliť spoločenský pokrok a prekonávať protirečenia spoločensko-historického vývoja. Bolo by iste odvážne odhadovať smer týchto integračných tendencií a predpokladať vznik univerzálnych metodologických princípov radikálne odlišných od antropológicko-sociálnych východísk vedy. Aj univerzálna teória, aj univerzálna metodológia má svoj zmysel, ak sprostredkuje sociálny pokrok. Ciele spoločenského pokroku zákonite ovplyvňujú konceptualizáciu vedy; nemožno ich však zamieňať s úzkymi prakticistickými hľadiskami alebo konjunkťou prinášajúcou momentálny prospech.

Na riešení týchto problémov môže účinne participovať aj teória kultúry ako systém axiologicko-humanisticky interpretovaných poznatkov a predikcií, pretože utvára oblasti skúmania v interakčnom preniku spoločenského bytia a spoločenského vedomia a v priereze spoločenských a prírodných vied, t. j. v tom priereze, ktorý utvára dialektická jednota poznania a hodnotenia, explanácie a interpretácie. V rámci teórie kultúry, teda na špecifickej rovine zovšeobecnenia výsledkov umeleckého a vedeckého poznania sveta, možno aj teoreticky integrovať zážitkový a obrazný svet umeleckej reflexie s pojmovým svetom vedy ako dvoch stránok vnímania skutočnosti. Ako príklad vzťahu medzi umeleckou a vedeckou reflexiou sveta nám dobre poslúži vzťah literatúry a filozofie.

Skutočnému umeniu nikdy nešlo a ani dnes nemôže ísť iba o vyjadrenie abstraktných filozofických a historických právd. Autor umeleckého diela prostredníctvom invencie a estetickej obrazotvornosti svoj-

ho ideového presvedčenia, svetonázorových zásad a teoretických poznatkov vytvára svoju vlastnú, relatívne autonómnú „filozofiu dejín“, dôsledne integrovanú vnútri umeleckého diela, nenarúšajúcu jeho celosťnosť a estetický účinok. Fragmentárnosť umeleckého diela nemožno odstrániť iba zakomponovaním historických či filozofických právd do diela ani z hľadiska spoločenského pôsobenia diela, ani z hľadiska jeho estetického účinku. Oba aspekty sú totiž navzájom neoddeliteľne spojené. Súvisí to so známou skutočnosťou, že pravda umenia je ukrytá nielen v pravde a správnosti svetonázorových východísk autora, ale aj — ba predovšetkým — v estetickej a etickej presvedčivosti ich umeleckého vyjadrenia.

V umeleckej kritike nemožno zamieňať estetickú analýzu filozofickou. Pravda, bez základnej filozofickej prípravy, bez rozpoznania podstaty filozofického „zázemia“ estetickej analýzy umeleckého diela nemožno v konečnom dôsledku dosiahnuť objektívny a celostný pohľad na umelecké dielo.

Ak štruktúru umeleckého diela vnímame ako pyramidovú stavbu, na vrchole ktorej stojí „idea“ umeleckého výtvoru, potom táto „idea“ je niečím, čo bezprostredne vyviera z procesu tvorby — ako jeho výsledok, ktorý nemôže jestvovať bez ostatných zložiek tvorivého umeleckého procesu, no ktorý v istom zmysle slova stojí nad nimi; je „vrstvou“ organizovanou v štruktúre umeleckého diela, umožňujúcou presahovať toto dielo (hoci na druhej strane je jeho súčasťou) v smere ontotvornosti; odpovedá na podstatné otázky, súvisiace s kultúrnou sebareflexiou, s vedomým vytváraním situácie priaznivej pre rozvoj ľudskej kultúry a civilizácie v súčasnosti.

Tieto odpovede presahujú fakticitu umeleckého diela, lebo majú spoločenský dosah, dotýkajú sa spoločenských hodnôt a významov.

Z hľadiska hodnotovej a humanistickej interpretácie poznatkov teória kultúry stojí blízko k možnosti uspokojiť požiadavky praxe — vedecky usmerniť rozvoj kultúry spoločenských vzťahov. Pri konceptualizácii teórie kultúry je nevyhnutné venovať pozornosť riešeniu otázok bezprostredne súvisiacich s úsilím prehĺbiť definíciu kultúry a v jej rámci sebaopoznanie človeka a jeho činnosti.

Marxova idea sociálneho pokroku nevyhnutne predpokladá jednotu historizmu a materializmu a jednotu racionálnosti a humanity. Ide o taký typ humanizmu, ktorý v dejinách nevidí iba „dejiny výrobkov“, ale vyjadrenie skutočných záujmov ľudí, tried a národov. Špecifickosť zákonov spoločenského vývoja vyplýva predovšetkým z toho, že tieto zákony sú zákonmi činnosti ľudí, nerealizujú sa inak než prostredníctvom ľudskej činnosti a ich zmysel vyplýva z cieľov činnosti, ktoré sa v historickom vývine opäť prehodnocujú prostredníctvom pozitívnej alebo negatívnej hodnotovej škály. Reláciu preferencie uplatňuje história iba pri pozitívnych hodnotách.

Podstata marxistického humanizmu je v tom, že hodnotu vedy a umenia, ale aj morálky, ideológie a vôbec celý systém kultúry chápe ako nástroj rozvoja človeka ako najvyššej hodnoty.

Dalimír Hajko — Marta Zágoršeková

LITERATÚRA

1. FROLOV, I.: Man-Science-Humanism: a New Synthesis. Moskva 1986.